

ОРЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА УКРАЇНЦІВ XVI – XVII століть

Ім'я Ореста Левицького, видатного українського історика, етнографа, одного з фундаторів Української Академії наук, посідає помітне місце в українській історіографії. З ним пов'язані розвиток архівної і археографічної справи, етнології, дослідження історії, культури, побуту українського народу XVI – XVIII століть.

Орест Іванович Левицький належить до того покоління, життя якого припадає на злам двох епох, коли руйнувалося старе і зароджувалося нове суспільство. Його наукова діяльність розпочиналася у другій половині XIX століття, в той час, коли підіймалася хвиля українського відродження. Це доба М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, Л. Українки, М. Лисенка.

Постать О. Левицького є досить цікавою з наукового погляду. Про нього писали, як про видатного історика, архівіста, правознавця чимало дослідників. Зокрема, М.П. Василенко вперше на основі першоджерел докладно висвітлив життєвий шлях і широко охарактеризував науковий доробок академіка, склав повну бібліографію його друкованих праць та критику про нього¹. Високо оцінював діяльність О.Левицького М.С.Грушевський². Особливо він відзначав його працю “Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв.”³ Дослідницьку діяльність О. Левицького як історика та правознавця проаналізував також Л.Г. Москвич⁴.

Проте Орест Левицький зробив значний вклад і в етнологічну науку. Серед цілої плеяди визначних науковців, дослідників звичаєвого права українців другої половини XIX століття (О. Кістяківський, І. Лучицький, І. Фойницький, О. Малиновський, подружжя О. та П. Єфименків та інші) він виділяється тим, що найбільше уваги присвятив вивченню сімейного звичаєвого права. Саме аналізу цього доробку О. Левицького і присвячена пропонована стаття.

Народився Орест Левицький 25 грудня 1848 року в с. Маячка на Полтавщині, в родині дякона. Його дитинство проходило разом з сільськими дітьми, а тому він добре знав народну мову, побут, звичаї українського села. Після закінчення приходської школи, батьки віддали Ореста до Полтавського духовного училища. У 1870 р., склавши успішно вступні іспити, Левицький був зарахований студентом юридичного факультету Київського університету, але незабаром перевівся на історико-філологічний факультет, який успішно закінчив 1874 р. зі ступенем кандидата наук.

Роки перебування О. Левицького в університеті збіглися з пожвавленням українського культурно-національного руху, який захопив значну частину студентської молоді, вплинув на її наукові інтереси та формування світогляду. Важливу роль в розгортанні національно-культурного і науково-просвітницького руху відігравали на той час київська “Громада” та український осередок Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства. Активними їх учасниками тоді були видатні наукові сили – В. Антонович, М. Драгоманов, М. Зібер, О. Кістяківський, П. Житецький. О. Русов, Ф. Вовк, П. Чубинський та багато інших, а також студентська молодь. Середовище “Громади”, учасником якої був і О. Левицький, вирішально позначилося на формуванні його поглядів та громадській діяльності.

Ще в молоді роки О. Левицький захопився збиранням фольклорного матеріалу. Його колекцію склали старі рукописи, малюнки, речі матеріальної культури. Разом з тим він проводив історичні дослідження, які також свідчать про його зацікавленість народним життям. Сам О. Левицький свою симпатію до цього висловлює так: “В історії кожної країни нема більш важливого і цікавого предмета, ніж життя даного народу”⁵

Серед багатьох недосліджених проблем історії України минулих сторіч увагу О. Левицького привернули питання родинних відносин, які до нього вивчалися переважно в фольклорно-етнографічному аспекті. На проблему він вийшов, вивчаючи документи актових книг Київського центрального архіву. Вже в 1880 р. у журналі “Русская старина” з’являється на цю тему невелика стаття О. Левицького⁶ яка згодом переросла у значне наукове дослідження.

1885 р. у Львівському часописі “Зоря” О. Левицький, під псевдонімом Левко Маячанець надрукував українською мовою ґрунтовну працю про родинні відносини “Шлюб на Русі-Україні в XVI – XVII ст.”. Окремі частини цієї праці публікувалися російською мовою у київських періодичних виданнях. І, нарешті, у 1909 р., як наслідок наполегливої тридцятирічної роботи О. Левицького над матеріалами луцьких, житомирських і володимирських актових книг, виходить третій том восьмої частини “Архива Юго-Западной России”, куди ввійшло понад 150 актів про шлюбне право та родинний побут в Україні в XVI – XVII століттях. Опубліковані акти дають багатий матеріал для історико-юридичного вивчення життя й побуту переважно вищих верств тогочасного суспільства. Лише окремі актові книги давали матеріал про родинне життя нижчих верств українського суспільства, особливо села, тому цього питання дослідник торкається лише частково.

Із багатого за змістом родинного життя О. Левицький виділяє кілька найважливіших питань, а саме: становище жінки як члена суспільства і родини, роль, яку вона виконувала в тодішньому політичному, культурному і родинному житті. На підставі цілого ряду документів вчений розкрив усі етапи весілля, що відбувалося в XVI – XVII ст.: змовини, заручини і саме весілля, а також церковне вінчання; розглянув майнову і матеріальну основу родини, яка складалася з частки чоловіка і з частки дружини – “віно”, або “посаг”, дослідив усі варіанти поділу майна у зв’язку з утворенням нової родини, проаналізував причини розлучень, як з боку майнового, так і морального, юридичну форму закріплення майнового права подружжя.

О. Левицький про права жінки пише так: “Южнорусская женщина в прошлые века вообще, а в XVI – XVII вв. в особенности, пользовалась широкой личной и имущественной независимостью почти не уступая в полноте своих гражданских прав мужчине... При заключении браков, добрая воля и согласие невесты считалось таким же существенно необходимым условием, как и свободный выбор жениха... Хотя, по смыслу статута, муж считался якобы опекуном своей жены, но в действительности мы видим, что жена пользовалась такою ж независимостью в своих действиях, как и ее муж. Она самостоятельно управляла своим “вином”, и если сверх того имела наследственные имена, то имела право их дарить и закладывать; самостоятельно, от одного своего имени, вела судебные иски, процессы...”⁷

Крім того, жінка мала право отримувати освіту. Вивчення грамоти вважалось обов’язковим як для чоловіків, так і для жінок. “Об этом свидетельствует огромное количество сохранившихся в актовых книгах разного рода записей, в которых непременно упоминается о собственноручной подписи лиц, выдающих записи, и в которых так же редко можно встретить “писать неумеющую” землянку, как и неграмотного землянина”⁸ – відзначає дослідник.

Для підкріплення своїх висновків О. Левицький весь час звертається до офіційних правових документів, королівських декретів, до звичаєвого права. Вивчаючи актовий матеріал, він дійшов переконливого висновку про те, що українська жінка-шляхтянка XVI – XVII ст. мала досить широку свободу, була незалежною, користувалася такими громадськими правами, які мали й чоловіки, активно реагувала на тодішні наболілі питання суспільно-політичного життя. Свою думку О. Левицький підтверджує фактами з особистого життя українських шляхтянок, які виступали активними діячками в тодішньому культурному русі, були членами церковних православних братств, засновували монастирі, школи. “Представительницами этого типа могут служить, напр., Елена Горностаева, уроженая княжна Чорторыйская, фундаторка Пересопницкого монастыря, устроившая при нем “шпиталь для убогих и недужных и школу для науки детей”; основательница Почаевского монастыря Ганна Гойская и многия другие”⁹. Він також пише і про таких жінок “...которые, подобно своим мужьям и братьям, всю жизнь проводили в беспрестанных наездах на соседские имена, открытых разбоях и грабежах, лично предводительствуя многочисленными отрядами из своих крестьян и слуг...”¹⁰.

Всі аспекти родинних стосунків О. Левицький розглядає у зв’язку з давньоруським правом, народними традиціями і церковними вимогами. Так, в актових матеріалах він виявляв таку

стародавню форму шлюбу, яка в XVI ст. на Україні була уже анахронізмом, так звана “змова малолітніх”¹¹. За цим звичаєм самі батьки сватали своїх малолітніх дочок і синів, оформляючи це відповідною угодою, насамперед домовляючись про час весілля. Такі поодинокі форми шлюбу О. Левицький класифікує як залишки з попередніх століть, коли можна було одружуватись і виходити заміж у віці 10 – 11 років, згодом вік одруження дійшов до 17 – 18 років.

Невигідність такого шлюбу особливо яскраво було видно тоді, коли дівчина чи хлопець були сиротами, і їхнім майном розпоряджались опікуни, намагаючись таким чином захопити і привласнити майно малолітніх¹². Вивчаючи матеріали про “змову малолітніх”, О. Левицький робить висновок, що українську дівчину силою ніхто не міг видати заміж, не рахуючись з її волею, хоча вона повинна була рахуватися з думкою батьків чи опікунів, щоб таким чином не зачепити честь свого роду, а також одержати належне їй майно. Це суперечило Литовському Статутові й звичаєвому праву. Свобода молодих у виборі, як чоловіка, так і дружини були суттєвою умовою шлюбного права.

Досить цікавою є стаття дослідника “Невінчані шлюби на Україні в XVI – XVII ст.”¹³. В ній Орест Левицький аналізує виникнення необхідності вінчання у шлюбній обрядовості, відзначаючи той факт, що воно прийшло в Україну із Візантії після хрещення Русі. Дослідник також наводить причини, що призвели до узаконення вінчання. В XVI столітті вище православне духовенство часто скаржилось, що багато людей живуть незаконно, тобто не вінчаються. “З погляду церковних канонів, такі шлюби мусіли здаватися беззаконними, – зазначає О. Левицький, – але простий люд, а почасти й вищі верстви тодішнього українського суспільства не вважали їх за такі. Тут зіткнулися два різні погляди на шлюб і форму його здійснення; церква розуміла його за “таїнство” і єдиною законною формою здійснення його почитала вінчання, а звичаєве народне право віками виробило свій погляд на шлюб, як на вільну угоду, яку чоловік та жінка по своїй власній охоті замикають, а коли хочуть, то й ламають; а щоб ся угода усіма вважалась за чесний шлюб, треба було прилюдно ставити законні звичаї”¹⁴.

В своїх дослідженнях обряду вінчання, наводячи різні приклади, О. Левицький доходить висновку про те, що в XVI – XVII століттях в розумінні не тільки простих людей, а навіть і самого духовенства, церковне вінчання саме по собі, без виконання весільного обряду не мало в шлюбі вирішального значення. Воно виконувало роль лише релігійного акту і не було фактом дійсного одруження, яким виступало власне весілля. Результатом же всіх настанов обов’язковості вінчання стало те, що в Україні почали вінчатись в один день з весіллям. Це залишається актуальним і до сьогодення.

Незважаючи на те, що автором в його праці “Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв.” не вдалося охопити всіх сторін родинних взаємин і висвітлити з однаковою повнотою та глибиною, вона заслуговує на найвищу оцінку. М. Грушевський ретельно проаналізувавши це дослідження О. Левицького, зазначив, що автор “в побутовій історії України, в її розумінні, в уловленні її типових характеристичних сторін показав себе майстром незвичайно проникливим і чутким”¹⁵.

У своїй статті “Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья”¹⁶ О. Левицький розглядає унікальний випадок можливого укладання шлюбної угоди, коли дівчина мала право визволяти засудженого на смерть злочинця від виконання вироку, але з однією умовою, що злочинець повинен з нею одружитися.

Відзначимо, що Орест Левицький досліджував не тільки власне сімейне звичаєве право, а й саму історію звичаєвого права і судочинства Лівобережної України. Цьому, зокрема, була присвячена його праця “Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в.”¹⁷, матеріалом для яких послужили переважно акти полкового Полтавського суду, в яких відображено життя, побут, звичаї, народне розуміння добра й зла¹⁸.

У короткій передмові до праці вчений розглядає історію “внутрішнього життя” українського народу другої половини XVII ст. “Народне життя і в пору проявлення найвищої сили й енергії, і в часи її занепаду, – пише він, – повинно мати однаковий інтерес для історика, бо в тім і в другім разі народ живе, і не замирає, і в його житті без перерви відбуваються еволюційні процеси, пильне слідження над яким і є головне завдання історії”¹⁹.

Далі О. Левицький підкреслює велику цінність судового актового матеріалу для дослідження різнобічного життя народу в минулі часи, зокрема його звичаєвого права. Взагалі він кваліфі-

кує звичаєве право як унікальне явище, тому що воно розкриває суспільні проблеми ніде більше не відбиті. Адже спеціальних записів народних звичаїв попросту не існувало.

В “Очерках...” також подається коротка характеристика суду і судочинства в Україні до 1648 р. Зокрема автор звертає увагу на те, що до Б.Хмельницького тут існували суди статутів – гродські, земські та магдебурзькі. При цьому дослідник зазначає, що всі вони мали становий характер і призначалися для певних суспільних верств. Щодо селянства, то, за О. Левицьким, воно не мало спеціального суду. По селах за найдрібніші провини звинувачених судили “громадським” судом, а в окремих місцевостях “копним”, які, ігнорувалися офіційною владою, бо юридичною нормою тут було звичаєве право²⁰.

О. Левицький в своїй праці розкриває і ті зміни, які відбулися в судовій системі під час національно-визвольної війни в Україні середини XVII ст. Він зазначає, що в цей час на місці старого суду було утворено новий. Гродський і земський суди було ліквідовано. Їх замінили козацькі суди: сотенні, полкові й генеральний. Проте магістратські і ратушні суди ще продовжували діяти в усіх містах і містечках. Діючими юридичними кодексами вчений вважав “Литовській статут” і “Магдебурське право”, що значною мірою залежали від норм звичаєвого права чи виробленого віками народом поняття про справедливість.

Аналізуючи “Очерки...”, вкажемо ще й на те, що О. Левицький в них яскраво відображає живі норми звичаєвого права і народні юридичні поняття, які залишилися чинними й зберігали силу закону судової практики козацьких судів. Як історик він намагається розкрити коріння багатьох явищ життя, зокрема історії, побуту, моралі народу, знаходячи їх ще в неписаних нормах доби Київської Русі, в найдавніших писаних українських і закордонних джерелах. Однак, і це цілком природно, велику кількість побутових фактів він пояснює тими звичаєвими нормами, які виробилися і утвердилися у всіх ділянках життя народу протягом віків і стали народним критерієм розуміння добра і зла, справедливості і несправедливості, моральності та аморальності.

У своєму дослідженні О. Левицький висловив думку також про моральний стан тогочасного суспільства. “В суспільстві, – зазначав вчений, – існувало таке загальне припущення, що тільки той байдуже ставився до своєї честі, у кого вона була не бездоганна”²¹. “Тому, – зазначає О. Левицький, – українські суди часто увільняли злочинців від смертельної кари, калічення і інших жорстоких кар, бо помилуваний все одно не залишався безкарним і до смерті мав на собі тавро безчестя, терпів обмеження в горожанських правах, та ще й дітям передавав цю сумну спадщину, бо Магдебурзьке право навчало, що “соромота батьків переходить і на дітей до третього коліна”²².

Завершуючи аналіз праці, підкреслимо, що головною заслугою О. Левицького у створенні “Очерков...” є передусім те, що з великої кількості актового матеріалу він вибирав такі справи, які висвітлюють не одне якесь вузьке питання, а дають багатий і різнобічний матеріал, в якому найяскравіше відбито побут і звичаї багатьох станів тодішнього суспільства. Тому вона є цінним джерелом для вивчення історії судочинства і звичаєвого права в Україні в минулі часи.

Кілька нарисів О. Левицького розкривають диференційований підхід суддів у здійсненні судочинства. В судовому конфлікті між багатим і бідним суд був на боці перших, зокрема, вчений зазначає, що в полковому суді вирішальна роль належала полковій старшині, яка перестала рахуватися з народним розумінням справедливості і кари. Користолюбні полковники інколи не вважали потрібним навіть формально розглядати деякі справи (щодо шлюбного права, народних звичаїв) у полковому суді, а просто наказували скласти опис майна винних і після того більшу частину цього майна брали собі у вигляді судової “вини”, а решту ділили між старшиною. Загалом висновок О. Левицького про судочинство в Україні XVII ст. зроблений на підставі конкретних життєвих фактів. На його думку тогочасний суд був важливим джерелом наживи сотенної, полкової і генеральної старшини.

Досліджуючи актові книги козацьких судів, крім аналізу стану судового порядку, О. Левицький також робить деякі інші етнографічні розвідки. Це, зокрема, знайшло відображення в праці “Виписки з актових книг про ходіння з “куклами” на Великдень”²³. Досить цікавою з етнографічного погляду є і його стаття “Необыкновенная ярмарка”²⁴. В ній дослідник описує ярмарку, яку він спостерігав в місцевості під назвою “Криниця”, що на Полтавщині. “Это – одна из

тех сельских украинских ярмарок, – пише він, – о которых можно сказать словами украинской комедии: “що, Боже, ти мій господи! Чого нема на тім ярмарку: колеса, скло, дьоготь, тютюн, ремінь, цибуля, крамарі усякі... Особенного разве лишь то, что ярмарка открывается водоосвящением, совершаемым над крыницею, крестным ходом между рядами “якоть” и окроплением св. водою людей и товаров, после чего народ весь день толпится у крыницы, почерпая воду, и в короткое время взбалтывая ее до такой степени, что она буквально превращается в жидкую грязь бурого цвета; тем не менее все охотно пьют эту воду. В уверенности, что она обладает чудесными свойствами. С той поры в каплице начинается непрерывное пение молебнов, по приказам прибывших на ярмарку крестьян”²⁵. Далі автор описує як проходить сама ярмарка.

Слід зазначити також, що Орест Левицький крім наукової діяльності присвятив багато уваги організаційній роботі, спрямованій на становлення академічних установ України. Восени 1919 року В.І. Вернадський виїхав у справах Академії наук до Ростова, потім поїхав до Криму, де перебували його рідні. Там він залишився працювати професором, а незабаром його призначили ректором Таврійського університету. І президентом Академії наук було обрано О.І. Левицького, про що зазначається в одному з офіційних протоколів спільних засідань УАН 19 грудня 1919 року: “Зважаючи на довгу відсутність Голови-Президента акад. В.І. Вернадського, одностайно обрано найстаршого літами акад. О.І. Левицького, щоб він був заступником Голови-Президента Української Академії наук аж до того часу, доки відбудуться вибори нового Голови-Президента”²⁶.

Статут Академії передбачав у складі III Соціально-економічного відділу окрему кафедру звичаєвого права України. Її очолив О.І. Левицький, який формально не мав наукового ступеня чи звання у цій галузі, але був автором низки оригінальних етнографічних досліджень зі звичаєвого права. При кафедрі у грудні 1918 року (1918 – 1934 рр.)²⁷ було засновано постійну “Комісію для виучування звичаєвого права України”, головою якої також було обрано О.І. Левицького²⁸.

У серпні 1921 р. О. Левицький зібрався на чотири місяці у відрядження до Золотоніського повіту на Полтавщину з метою розшукувати і збирати матеріали побутового права. Тут, у с. Драбові 9 травня 1922 року на 74-му році життя він пішов з життя. Поховано його в с. Мятлашівці недалеко від Драбова²⁹.

Відзначаючи науковий доробок О. Левицького, слід підкреслити, що ним опубліковано понад 200 наукових праць, написаних винятково на архівних матеріалах³⁰, які на сьогодні ще повністю не досліджено. Про заслуги Ореста Івановича Левицького свідчить і те, що він був свого часу обраний членом багатьох наукових товариств і установ: Київської археографічної комісії, Історичного товариства Нестора-Літописця, Львівського наукового товариства імені Т. Шевченка, Київського наукового товариства, Полтавської архівної комісії, Російського географічного товариства, та багатьох інших. Проте найголовнішим у його життєвому доробку є той величезний внесок, який він зробив у розвиток етнографічної науки, зокрема у дослідження звичаєвого права українців, вивченні побуту та культури народу.

Таким чином, проаналізувавши науковий доробок Ореста Івановича Левицького, слід відзначити його великий внесок в розвиток етнографії, у вивчення цікавих недосліджених аспектів звичаєво-правової культури українців. Серед них: проблеми родинних відносин, становище жінки як члена суспільства і родини в XVI – XVII ст., роль, яку вона відігравала в тодішньому політичному, культурному і родинному житті. До О. Левицького у фольклорно-етнографічному, звичаєво-правовому плані проблеми сімейних відносин вивчалися лише побіжно. Опрацювавши великий архівний матеріал, О. Левицький дослідив також історію звичаєвого права та судочинства України XVII ст.

Крім того джерела свідчать про активну громадську, організаційну роботу вченого, його великий внесок у становлення і діяльність академічних установ Всеукраїнської Академії наук. Наукові здобутки Ореста Івановича Левицького, його ідеї і висновки залишаються актуальними і сьогодні, а тому важливими для подальшого і всебічного дослідження звичаєвого права українців.

- ¹ Василенко М.П. Академік Орест Іванович Левицький 9 травня 1922 року // Записки соціально-економічного відділу УАН. – К., 1923. – Т. I. – С. 1–53.
- ² Грушевський М. Орест Левицький (Некролог) // Україна. – К., 1924. – №1 – 2. – С. 199.
- ³ Грушевський М. Останні томи “Архива Юго-Западной России” // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – К., 1913. – Кн.3. – Т.115. – С. 179.
- ⁴ Москвич Л.Г. Видатний історик, археограф-архівіст (До 120-річчя від дня народження О.І. Левицького) // УІЖ. – К., 1968. – № 12. – С.125–129.
- ⁵ О.И. Левицкий Очерк внутренней истории Малороссии // Киевские университетские известия. – 1874. – №3. – С.115.
- ⁶ Левицький О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI – XVII веках // Русская старина. – 1880. – Кн. II. – Т. 29. – С.549–570.
- ⁷ Левицкий О.И. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. – К., 1909. – Т.III. – С. 554.
- ⁸ Там само. – С. 552.
- ⁹ Там само. – С. 555.
- ¹⁰ Там само. – С. 555.
- ¹¹ Там само. – С. 15.
- ¹² Там само. – С. 16–24.
- ¹³ Левицький О.І. Невінчані шлюби на Україні в XVI – XVII // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1908. – Кн.3. – С. 98–107.
- ¹⁴ Там само. – С. 99–100.
- ¹⁵ Грушевський М. Останні томи “Архива Юго-Западной России” // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – К., 1913. – Кн. 3. – Т. 115. – С. 179.
- ¹⁶ Левицкий О.И. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья // Киевская старина. – К., 1905. – №1. – С. 89–97.
- ¹⁷ Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського. – Ф. I. – Спр. 33898.
- ¹⁸ Там само. – Ф.І. – Спр. 7. – Арк. 1–2.
- ¹⁹ Там само. – Ф. I. – Спр. 33898. – Арк. 5.
- ²⁰ Там само. – Ф.І. – Спр. 7. – Арк. 2.
- ²¹ Там само. – Ф.І. – Спр. 33898. – Арк. 335.
- ²² Там само. – Ф.І. – Спр. 33898. – Арк. 341.
- ²³ Там само. – Ф.І. – Спр. 31. – Арк. 1–2.
- ²⁴ О. Левицкий Необыкновенная ярмарка // Киевская старина. – К., 1883. – С. 303.
- ²⁵ Там само. – С.305.
- ²⁶ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праць до кінця 1919 року. – К., 1919. – С.154.
- ²⁷ Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського. – Ф.Х. – Спр. 1216. – Арк. 1.
- ²⁸ Там само. – Ф.Х. – Спр. 1211. – Арк. 2.
- ²⁹ Москвич Л.Г. Видатний історик, археограф-архівіст (До 120-річчя від дня народження О.І. Левицького) // Український історичний журнал. – К., 1968. – № 12. – С. 127.
- ³⁰ Василенко М. Академік Орест Іванович Левицький // Записки соціально-економічного відділу. – Т. I. – К., 1929. – С. 54–67.